

Mövzu: XVIII-XIX əsr Almaniya və ABŞ Ədəbiyyatı

1. Almaniyada maarifçilik
2. Alman klassisizmi
3. Yohann Kristof Qottşed rasionalizm cərəyanının nümayəndəsi kimi.
4. H.E.Lessinq – böyük alman maarifçisi
5. Şiller dramaturgiyası.
6. Şnabelin “Felzenburq adası” utopik romanı.
7. Vinkelmanın (1717-1768) estetik nəzəriyyəsi.
8. F.Klopştok və Alman sentimentalizm ədəbiyyatının təşəkkülü.
9. İlk maarifçilik satirası. H.L.Liskov ilə Rabenerin satirası.
10. Almaniyada “Şturm und draq” hərəkatı ədəbiyyatı.
11. Veymar klassisizmi. Veymar teatrı
12. İohan Volfanq Hötenin həyatı və yaradıcılığı.
13. İohann Qottfrid Herder (1744-1803)
14. Kristof Qeorq Lixtenberq (1742-1799) və aforizmləri
15. ABŞ ədəbiyyatının formalaşması. Maarifçilik ənənələri.

1.Almaniyada maarifçilik

Alman ədəbiyyatı Mərkəzi Avropada yaşayan almanac danışan xalqların ədəbiyyatıdır. Digər Avropa ölkələri ədəbiyyatı ilə qarşılaşdırıldığında Alman ədəbiyyatı nisbətən fərqlilik göstərir. Bunun səbəblərindən biri 1800-cü illərdə Berlinin ortaya çıxmasına qədər Almanca danışan xalqların Fransanın Parisi ya da İngiltərənin London kimi bir paytaxtının olmaması idi. Daha doğrusu Almaniya uzun müddət ayrılıqlar və bölünmələr yaşamışdır. Bu tip bölünmələr 1600-cü illərdəki din döyüşləri boyunca 1900-cü illərin ortasından başlayan Soyuq müharibələr vaxtı sıx yaşanmış idi. Almaniya Reformasiya deyilən dini hərəkatın mərkəzi olması səbəbi ilə 1500-cü illərdə Protestantlıq ortaya çıxdığı yerdədir. Reformasiya adamın daxili ruhani azadlığını vurğulayırdı. Alman ədəbiyyatı şəkilləndirən daxili və fəlsəfi yanaşma da ruhani bir tipə sahibdir.

XVIII əsrin ilk onilliyinin sonunda yaranıb, XIX əsrin iyirminci illərində bütün dünyaya yayılan maarifçilik tarixə ağıl, tərəqqi, milli mədəniyyətlərin inkişafı mərhələsi kimi daxil oldu. İctimai-siyasi, sosial-iqtisadi mahiyyət kəsb edən maarifçilik öz faliyyətində və, eyni zamanda, inkişafında dövrün estetik fikrindən geniş istifadə edir, bədii yaradıcılığın, elmi-nəzəri fikrin ideya-təsir gücünə arxalanırdı. Maarifçi estetika dünyanın bütün xalqlarının maarifçilik hərəkatına fəal təsir etmiş, istər Qərbi Avropa, istər Şərq, istərsə də bir çox millətlərin ictimai

fikrini istiqamətləndirmiş olan Rusiyanın milli ziyalıları, ədəbi şəxsiyyətləri ilə təmsil olunmuşdur. Əvvəla qeyd edək ki, dünya maarifçi estetikasının nümayəndələri öz əsərlərində birinci vəzifə olaraq dövrün mədəniyyət nəzəriyyəsinə, ağıl proqramına cavab verən məsələləri işıqlandırır, “biliksizlikdən biliyə, az bilikdən tərəqqiyə, inkişafa” şüarı ilə çıxış edir və, ən başlıcası, belə hesab edirdilər ki, yalnız elmi tərəqqinin sayəsində yeni ictimai-iqtisadi, mədəni inqilab pilləsinə qalxmaq mümkündür. Təsadüfi deyil ki, Volter maarifçilik dövrü İngiltərəsini “ağıl adası” adlandırmışdır. Dünya maarifçiliyinin “tənqid” prinsipi də global xarakter daşıyırdı. Maarifçilər köhnəliyin bütün sosial atributlarını, hətta köklərini tənqidlə sıradan çıxarmaq məqsədi ilə çıxış edirdilər. Bu baxımdan dünya maarifçiləri nəslinin güclü psixoloji-mənəvi baza olan dinə tənqidi münasibətləri, din daşıyıcılarının mövhumat cəbhəsini məhv etmələri, ümumilikdə dini dünyagörüşə qarşı mübarizə formaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Maarifçilərin ictimai ideali mərkəzində özünü ümumi mənafeyə qeyd-şərtsiz, sözsüz olaraq, bütünlüklə həsr etməyi qanunauyğun hesab edən azad, bütöv insan dayanırdı. Böyük alman maarifçisi Lessinqə görə də İnsan əsas idi. O, belə düşünürdü ki, “qəhrəman insan olmalıdır, insan - qəhrəman”.

Bütövlükdə Alman maarifçiliyi idealist xarakter daşıyırdı. Alman maarifçilik əsri də müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Əsrin ilk rübü maarifçi jurnalistikanın yaranması, normativ tendensiyaların təşkili ilə xarakterizə olunur. Erkən maarifçi klassisizm Qotşed məktəbi ilə təmsil olunur və əsasən fransız, müəyyən qədər ingilis klassisizmi ilə yaxınlaşır. 1740-cı illərin sonuna yaxın, klassisizm praktik olaraq özünü tükətdi, normativ vəzifələrini yerinə yetirə də də, o qədər də diqqətəlayiq əsərlər yaratmadı. Əsrin ortalarına yaxın ədəbi üfüqdə dönüş yaradan parlaq poetik şəxsiyyət Klopştokun yaradıcılığı, növbəti onillikdə kəskin polemik çıxışları ilə Lessinq dövrü başlayır. Bu andan etibarən alman ədəbiyyatı çox sürətli inkişaf zolağına daxil olur. Müxtəlif cərəyanların toqquşmaları baş verir. Alman ədəbiyyatının milli özünəməxsusluğu uğrunda mübarizə başlayır, Lessinq alman ədəbiyyatını fransız klassisizminin təsirindən qurtarmağa səy göstərir, Klopştokun sentimentalizmi, 1770-ci illərdə Herder və Hötenin yaradıcılığı, "Tufan və təzyiq"ə daxil olan sənətkarların yaradıcılığında avropa sentimentalizmi irsi xeyli zənginləşdirilmiş və dəyişdirilmişdir. (xüsusilə, Russonun ideyalarını). Müxtəlif istiqamətlərin qarşıdurmasında Vilandın yaradıcılığında rokoko üslubu da fərqli məzmun qazanmış olur (1740-1760). Əsrin son iki onilliyi “Tufan və həmlə” fərdi və subyektiv bədii dünyagörüşünün ifadəsi ilə müşahidə olunur. “Veymar klassisizmi” deyilən xüsusi sistem formalaşır ki, bunun fransız və ingilis analoqları yoxdur. Veymar klassizmi ən geniş təcəssümünü Höte və Şillerin yaradıcılığında göstərir. (1780-1790). XVIII yüzilliyin 70-ci illərində Almaniyada «Fırtına və təzyiq» adlı ədəbi cərəyan meydana gəlmişdi. Musiqi tarixində dönüş yaradan İohan Sebestyan Bax (1685-1750) və Volfqanq Amadey Motsart (1756-1791) kimi qüdrətli bəstəkarlar, astronomiya sahəsində inqilabi dönüş yaratmış İmmanuel Kant (1724-1804) kimi mütəfəkkirlər bu dövrdə Almaniyada xüsusi bir diqqətə malik idilər. Didro, Russo, Volter, Robspyer, Holbax, Helveti, Monteskyo, Mabli,

Morelli kimi fransız maarifçi mütəfəkkirləri təkcə alman ziyalıları deyil, Avropanın bütün ziyalı maarifçiləri tərəfindən rəğbət hissi ilə qarşılanırdı. Bir çox tarixi tədqiqatçılar belə qənaətə gəlirlər ki, fransız maarifçilik fəlsəfəsi olmasaydı, klassik alman fəlsəfəsi də meydana gəlməzdi. Əgər belə demək mümkünsə, alman idealizmi fransız materializmindən ortaya çıxmışdır. XVII yüzillikdəki fransız materializminin əsas üstün cəhətləri fəlsəfi baxışların latın dilində deyil, öz milli dilində yazılması idi. Ensiklopediyalar, lüğətlər, polemik məqalələr və həcrlər şəkilində yazılan bu yazılarda əsas məqsədi milli burjuaziyanın qabaqcıl və ziyalı təbəqəsini maarifləndirmək, onlara fərqli bir dünyagörüşü aşılamaq idi. XVIII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin əvvəllərini əhatə edən klassik alman fəlsəfəsinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri di onda dialektik ünsürlərin daha çox nəzərə çarpması idi. Bu fəlsəfənin nümayəndələri içərisində Kant dualizimə, Fixte subyektiv idealizmə, Şelling və Hegel obyektiv idealizmə, Feyerbax isə materializmə meyl edirdi. Müxtəlif fəlsəfi cərəyanın nümayəndələri olsalar belə klassik alman fəlsəfəsində bütün sistemlər əslində bir-birinin məntiqi cəhətdən davam olmasından başqa bir şey deyildi.

2Alman klassisizmi

Alman klassisizminin həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən inkişafı çox çətin bir dövrə təsadüf edir. İqtisadi və siyasi cəhətdən geri qalmış Almaniyanın 300-ə qədər mikrofeodal dövlətə, külli miqdarda xırda əyalətlərə bölünməsi mədəniyyətə də təsir göstərir. XVII əsr alman mədəniyyətinin əsas problemi – onun milli zəmində inkişafı idi. Bu dövrdə estetik nəzəriyyənin ilk yaradıcılarından olan M. Ofits Bualonun klassisizmin klassik doktrinası sayılan «Poeziya sənəti» əsərindən hələ 50 il əvvəl, 1624-cü ildə «Alman şəriyyəti haqqında kitab» əsərində nəşr etdirir. Bu əsər alman klassisizminin ilk proqram manifesti olaraq o dövrdə Almaniyada bədii inkişafı nəzəri və praktik cəhətdən müəyyənləşdirdi. Antik ənənələri təqlid etmək, incəsənətə kamil insan ideali, qəhrəman obrazı gətirmək – əsərin əsas ideyasıdır. Almaniyada fəlsəfi fikrin sonrakı inkişafı Leybnisin adı ilə bağlıdır. Alman mədəniyyətinin klassisizmdən maarifçiliyə keçid dövrünün nümayəndələrindən olan Qotşedin estetik baxışları «Almanlar üçün poeziya və tənqidi incəsənət təcrübəsi» (1730) əsərində şərh edilib. Qotşed fransız klassik faciəsinin, ümumiyyətlə, fransız klassisizminin, aristokrat incəsənətinin tərəfdarı idi. Adı çəkilən əsəri ilə O Bualonun “Poeziya sənəti” nə istinad edirdi. Lakin, Bualonun klassisim haqqındakı görüşlərinə didaktik praqmatizmi əlavə etmişdir. Bu dövrün digər nümayəndələri isveçrə yazıçıları Breytinger və Bodmer poeziyanı fəlsəfə və elmdən ayırmağı tələb edir, incəsənətdə təxəyyül və fantiziyadan geniş istifadə etməyə çağırırdılar. Onlar alman mədəniyyətinə sələflərindən fərqli olaraq fransız deyil, ingilis ruhu gətirdilər. Orta əsr alman poetik mədəniyyətini, xalq, kəndli dilini, milli poeziyanın mənbələrini öyrənərək alman mədəniyyətinin müstəqil milli zəmində inkişafı məsələsini qarşıya məqsəd qoydular. Almaniyada klassik komediyanın təşəbbüskarı olan Şlegel də Qotşedin fikirlərinə etiraz edərək

klassisist faciənin əsas tələblərinə qarşı çıxır, milli və məhdud (lokal) xarakterli qəhrəman yaratmağı təklif edirdi. Müxtəlif cərəyanların və milli məktəblərin nailiyyətlərini ümumiləşdirən görkəmli sənətkarlar klassisizmə xas metafizikliyi və doqmatizmi dəf edərək, zənginləşdirilmiş, şərtlik və qəddar normalardan azad, yeni tipli klassisizm yaratdılar. Veymar məktəbi (Şiller, Höte), Vyana məktəbi (Haydn, Motsart, Bethoven) buna misaldır.

3. Yohann Kristof Qotşed rasionalizm cərəyanının nümayəndəsi kimi.

İohann Kristof Qotşed (Johann Christoph Gottsched, 1700 -1766).prussiyalı pastorun oğlu olub, Keniqsberq universitetində ilahiyyat təhsil almış, lakin ədəbiyyat və fəlsəfə onu daha çox cəlb etmişdi. 1730-ci ildən ömrünün sonunadək Leypsiq universitetinin professoru olub. Eyni zamanda "Ağıllı qeybdən deyənlər" və "Namuslu adam" (1725 -1729) kimi ingilis Adissonsayağı satirik-əxlaqi həftəlik jurnallar çıxarıb. Normativ ruhda yazılmış "Ətraflı ritorika" (1728), "Alman dilində incəsənətin əsasları" (1748) əsərlərində Qotşed rasionalizm mövqeyindən çıxış edir: elm və poeziya dili arasında prinsipial fərqi olmadığını qənaətinə gəlir. Poeziya dilində müəyyən bəzək-düzəyin olmasını qəbul edir, yalnız "idraka" zidd olmayan bəzəyi nəzərdə tutur. Avropanın köklü ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda Alman ədəbiyyatının Avropa ədəbiyyat mədəniyyətinin ən gənc üzvlərindən biri olduğunu irəli sürürlər. 18-ci əsrdə üç yüz knyazlıqdan ibarət və ümumi bir paytaxtdan məhrum Almaniya, ədəbiyyat və teatr sahələrində Fransa və İngiltərənin xeyli geridədir. Parisə 1680-dən bəri canlı bir teatr həyatı bəxş edən "Comdie-Française"lə diqqət çəkərkən, London daha 1590-larda sayları on beş min ilə iyirmi min arasında dəyişən tamaşaçı sayı ilə həftədə ən azı bir oyunun izləndiyi şəhər idi. 18-ci əsrə qədər Alman teatr ənənəsində isə saray teatri və operalardan başqa, səyyar icmalar və məktəb teatrları ilə məhdudlaşan bir teatr həyatı var. Bunlar oyun növü, dil və düşüncə əsasında bir-birindən çox fərqlidir. Alman zadəgan sinfi səhnədə neoklassik Fransız əsərlərini, Fransızca olaraq seyr etmək istədikləri üçün saray teatrlarında böyük miqyasda Fransız tamaşaçıları yer tuturdu. Operalarda isə İtalyan üslubu hakimdir. Səyyar icmalara gəldikdə komediya və farslarla yanaşı müxtəlif akrobatik tamaşalarının oynandığı müşahidə edilirdi. Burada nümayiş etdirilən tamaşalar intellektual baxımdan zəif olub maarifçiliyin astanasındakı insanların diqqətini çəkməkdən çox uzaq idilər. Məktəb teatrlarında isə daha çox əxlaqi və dini dəyərlərin didaktik təliminə yönəlmiş oyunlar nümayiş etdirilirdi. Bu şərtlər altında Alman milli teatırını yaratmaq yolundakı ilk həmlə İohann Kristof Qotşedlə (1700-1766) bağlıdır. Qotşed Fransız neoklassik əsərlərinin Almancaya tərcümə olunaraq, birbaşa Alman mədəniyyətinə uyğunlaşdırılmasını təklif edir. Lakin, Qotşedin bu təklifi maarifçiliyin yaşanmağa başladığı cəmiyyəti qane etmirdi. Yeni yaradılmağa çalışılan Alman milli teatırını neoklassik ənənənin məhdud qəlibləri arasına salmaq və Fransanın nüfuzuna sığınmaq nə maarifçiliyə, nə də dövrün siyasi gündəliyinə uyğun gəlirdi. Fransa, Almaniya üçün aralarında müharibələrin yaşandığı bir düşmən ölkə idi. Digər tərəfdən, həm Alman dilinə olan yaxınlığı, həm də siyasi

konyuktura, həm də teatr anlayışına görə İngiltərə Almaniyaya daha yaxındır. Lakin, bütün neoklasiklər kimi Qotşed də Şekspir haqqında mənfi fikirlər irəli sürürdü. Ona görə Şekspir, heç bir qaydaya tabe olmadığı üçün teatral mənada uzaq dayanmaq lazım olan pis bir örnəkdir.

4. H.E.Lessinq – böyük alman maarifçisi

Gothold Efraim Lessinq 1729-cu ildə Almaniyada, Kamenç şəhərində kasıb pastor ailəsində doğulmuşdur. ailəsi belə hesab edir ki, nəsl ənənəsinə görə o da pastor olacaqdır. Lakin kiçik yaşlarından mütaliyəyə meyl göstərən Lessinq ilk təhsilini Maysendə knyaz məktəbində alır. Bu monastır məktəbində də sxolastik pedantizm hakim idi. Lakin Lessinq bu köhnəliyə sinə gərməyə özündə qüvvə tapır və öz ideyalarının ardınca gedir. Sonra o, Leypsikdə iki il, Vittenberqdə isə bir il ilahiyyət dərsi alır, sonralar isə tibb ixtisasına yiyələnir. Bu dövrdə o, məşhur aktrisa Kakolina Nayberlə tanış olur və bu aktrisa onun dünyagörüşündə xüsusi rol oynayır. 1748-ci ildə o, Berlinə gəlir və jurnalistika ilə məşğul olur. Burada "Ədəbi Məktublər" adı ilə tanınmış "Ən yeni ədəbiyyat haqda yazılar" jurnalını nəşr etdirir. Bu jurnal yeni alman ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Almaniyada yeddiillik müharibə ilə əlaqədar Lessinq "Minna fon Barnhelm" yaxud "Əsgər səadəti" komediyasını yazır. 1766-cı ildə isə o, özünün "Laokoon" nəzəri traktatını bitirir. 1767-1769-cu illərdə Lessinq Hamburq milli teatrında çalışır və bu dövr onun yaradıcılığında mühüm rol oynayır. O, bir sıra teatrla bağlı məqalələr yazır və özünün "Hamburq dramaturgiyası" adlı monumental nəzəri əsərini yaradır. 1772-ci ildə Lessinq özünün məşhur "Emiliya Qalotti" faciəsini yazır. Yaradıcılığının zirvəsi sayılan bu əsər çox kəskin realist bir dram idi. Ömrünün son illərini o, Volfenbütteldə keçirir. 1777-ci ildə o, Yeva Kenql adlı qadınla evlənir, bir il sonra həyat yoldaşı vəfat edir. Bu mərhumiyyətlərə baxmayaraq o, mübariz ruhlu "Ahti-Qets" pamfletini (1778), "Müdrük Natan" (1779) mənzum dramını, "İnsan nəslinin tərbiyəsi" (1780) traktatını və digər əsərlərini yazır. Onun bu fəlsəfi əsərləri əslində XVIII-XIX əsrlərin alman klassik fəlsəfəsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. O, bundan əvvəl də yazdığı bir pərdəli pyesləri olan "Gənc alim" (1747), "Azad fikirli" (1749), "Zuhudlar" (1749), "Samuel Qeç" pyeslərini də çox kəskin formada ictimai və dini məsələlərə toxunur, insan azadlığı uğrunda mübarizə aparırdı. Lessinq 1759-cu ildə "Filotos" qəhrəmanlıq faciəsini yazır. Bu əsərdə vətən uğrunda həlak olan romantik gənc bir qəhrəman obrazını yaratmışdır. Eyni sözləri "Miss Sara Sampson" əsəri haqqında da demək olar. 1759-cu ildə Lessinqin "Təmsilləri" nəşr olunur. Bu əsər dövrün ictimai münasibətlərini kəskin tənqid edən təmsillərdən ibarətdir. Alman maarifçi estetik Q.E.Lessinq bu dövrün ən görkəmli fikir sahiblərindən biri hesab olunur. Lessinqin 1766-cı ildə yazdığı "Laokoon" və 1767-1769-cu illərdə yazdığı "Hamburq dramaturgiyası" əsərləri alman maarifçiliyinin dünya estetik fikrinə, o cümlədən maarifçi estetika tarixinə bəxş etdiyi ən qiymətli elmi əsərlərdir. Lessinq bu əsərlərdə köhnə estetik təsəvvürlərə tənqidi münasibət bildirməklə, yeni sənət səviyyəsinin meydana çıxmasına zəruri ehtiyac yarandığı məntiqi ideyasını əsaslandırır. Lessinq nəzəriyyəsində bu dövrdə maarifçilik ideyalarının - daha dəqiq desək, dünya

xalqları mədəniyyəti tarixinin öyrənilib, dəyərləndirilməsi tələbinə cavab verirdi. Lessinq öz konsepsiyasını işlərkən, mədəniyyətin beşiyi, kökü sayılan Yunan incəsənətinə, ümumiyyətlə, Yunan sənət təsəvvürlərinə üz tutur, hər şeyi təzədən, yenidən başlamaq, estetik zövqün özünü ilkin mahiyyətinə qaytarıb, sənəti “xilas etmək”, bununla da bədii estetikani inkişaf etdirmək ideyasından çıxış edirdi. Lessinqin ilkin mədəniyyət abidəsi Yunan incəsənətinə əsaslanmasının digər bir səbəbi də həmin dövrdə estetikanın ülvilik kateqoriyasından böyük siyasi azadlıq ideyalarının həyata keçirilməsində istifadə edilməsi hadisəsi ilə bağlı idi. Lessinq yunanların azadlıq tərənnüm edən zəngin bədii irsində yeni dövrün xarakterik kanonlarına uyğunluq görürdü. Lessinq köhnəliyin kökündən və bütün atributları ilə bərabər tənqidi xarakterini daşıyan yeni tərəqqi - ağıl dövrünü təmsil edərək dinə və din xadimlərinə münasibət bildirir, xüsusilə, bədii yaradıcılıqda bu təsirin əleyhinə çıxırdı. Lessinqin estetikasının bu və bu kimi cəhətlərini, dəyər və əhəmiyyətini tanınmış rus ədəbiyyatşünası V.R.Qrib izah edərkən göstərmişdir ki, “Əgər Lessinq ictimai fəaliyyətdə fransız maarifçiləri ilə bərabər addımlayırdısa, estetik məsələlər səviyyəsində onlardan irəlidə gedirdi. Didro, Volter deyil, məhz Lessinq XVIII əsrdə realist sənətin müdafiəsini davam etdirmişdi.

5. Şiller dramaturgiyası.

Maarifçilik hərəkatı nümayəndələri birmənalı şəkildə etika məsələsini irəli sürür və tarixi baxımdan onun həllini məqsəduyğun hesab edirdilər. İngilis maarifçiləri “etika elmlərin elmidir” - mənəviyyat, etika nəzəri konsepsiyasını əsaslandırır və bu nöqtəyi-nəzərdən də cəmiyyətin bütün mahiyyət və məzmun məsələsini “tərbiyə” ilə bağlayırdılar. Alman və, ümumiyyətlə, dünya maarifçiliyinin görkəmli simalarından biri, kantçı, həm də tribuna şairi adlanan Fridrix Şiller də ingilis maarifçilərinin öz ölkələrində hətta dövlət quruculuğunda əsaslanmış olduğu “moral” - mənəviyyat hadisəsinin aliliyi prinsipinə bağlı olduğunu göstərir. O, Kantın “moralizm” konsepsiyasını öz bədii yaradıcılığında, habelə fəlsəfəsində davam və inkişaf etdirmiş, eyni zamanda, maarifçi estetikani əhəmiyyətli fikirləri ilə zənginləşdirmişdir. F.Şillerin 1793-1794-cü illərdə yazdığı “İnsanın estetik tərbiyəsi haqqında” məqaləsi onun maarifçi estetikasını ətraflı şəkildə işıqlandıran ən maraqlı əsərlərindəndir. Onun qənaətlərinə görə, “...insanlığın xilasını - incəsənətin kateqoriyaları ilə düşünmək yolu ilə mümkündür. ...Bu incəsənətin köməyi vasitəsilə həyata keçə bilər”. Alman maarifçisinin fikri inkişafında Fransız inqilabının rolu danılmazdır. Şiller Fransa inqilabının təsiri altında öz xalqının gələcəyini düşünür, köhnə siyasi quruluşu yıxmaq yollarının incəsənətdən istifadə vasitəsilə mümkünlüyünü planlaşdırırdı. Məsələn, F.Şiller “İnsanın estetik tərbiyəsi haqqında” əsərinin İyirmi üçüncü məktubunda da fikirlərini belə şərh etmişdir: “Estetik vəziyyətdən məntiqi və mənəvi olana (gözəllikdən həqiqətə və borca) addım atmaq, sözsüz ki, asandır, nəinki fiziki vəziyyətdən estetik olana (yəni, sadə, kor həyatdan formaya)... Estetik tərəfdən qurulmuş, hazırlanmış insan ümuməhəmiyyətli mühakimələr edəcək, istəyəcəyi təqdirdə ümuməhəmiyyətli işlərdə iştirak edəcəkdir. Təbiət onun kobud materiyadan gözəlliyə doğru

addımlarını yüngülləşdirməlidir. ...mənəviyyat məsələsinin inkişafı fiziki olan vasitəsilə deyil, yalnız estetiklik vasitəsilə mümkün ola bilər” həmçinin də Şiller “insanın ağıllı olmasını yalnız onun əvvəl estetik edilməsi” yolu ilə mümkünlüyü fikrini irəli sürüb, müdafiə edirdi. Estetikliyə belə yüksək münasibət bildirən, onun ağıl, mənəviyyat nəzəriyyəsində vacib komponent hesab edən Şiller, təsadüfi deyil ki teatra böyük ümidlər bəsləyirdi. “... teatr təcrübi mənada müdriklik məktəbidir. O, vətəndaş həyatının istiqamətləndiricisidir, insan qəlbinə sirli yolun həyatı açarındır”, “Mənəvi tərbiyələndirmə işində teatrın əhəmiyyəti nəhəng və çoxmənalıdır. Onun əhəmiyyəti əqli maarifləndirmə sahəsi ilə müqayisədə heç də az deyildir. Məhz burada - bu yüksək səviyyədə əsl vətənpərvər böyük ağıl qazana bilər”. Teatrı maarifçilik idarəsi adlandıran F.Şiller tərbiyə məsələsinin həllində teatrın üstün keyfiyyətlərini xüsusi vurğulayaraq, onu da qeyd edirdi ki, “kütlə öz teatrı üçün maariflənməlidir. Əgər belə olmazsa, teatr öz kütləsini maarifləndirə bilməz”. Götenin yaxın dostu olan Fridrix fon Şiller də alman romantizminin parlaq nümayəndəsidir. Şair, dramaturq olmaqla yanaşı, Şiller həm də tarixçi, sənətsüнас və filosofuydu. Xüsusilə onun dram əsərləri dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil edilib. Fridrix fon Şiller 1759-cu ildə kasıb hərbi ailəsində dünyaya gəlib. Dini mühitdə tərbiyə alıb. 1776-cı ildə tibb fakültəsinə daxil olub. Tələbəlik illərində “Tufan və həmlə” ədəbi cəmiyyətinin təsiri altına düşüb, özü də bədii əsərlər yazmağa başlayıb. Şairin ilk əsəri “Fateh” odası “Alman xülasələri” jurnalında 1777-ci ildə nəşr olunub. 1780-ci ildə institutu bitirdikdən sonra onu hərbi həkim kimi Ştutqarta göndəriblər. Burada 1782-ci ildə ilk şeirlər kitabı “Antologiya” adı altında işıq üzünə görüb. Şiller dünya şöhrətli “Qaçaq” əsərini 23 yaşında qələmə alır. Pyesin yazıldığı vaxt Almaniya tarixinin mürəkkəb siyasi münaqişələr dövrüydü. Ölkədə respublika yaradılması uğrunda mübarizə gedirdi, xaos özbaşınalıq hökm sürürdü. Belə bir dövrdə “Qaçaq”ın meydana gəlməsi heç də təsadüfi deyil. Əsərin qəhrəmanı Karl Moor. Əslində qraf oğlu olan Moor hadisələrin gedişində qaçağa, oğruya çevrilir. Varlılardan qarət etdiklərini kasıblara paylayır. Karl Moorun timsalında romantik arzu və mülahizələrin gerçəkləşəcəyinə inam yaranır. Romantizm cərəyanının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də folklordan yararlanmaqdır. Millilik, doğma elə, kökə bağlılıq, azadlıq mübarizəsi də məhz əsərin ana xəttini təşkil edir. Romantik qəhrəman öz daxili ziddiyyətləri, mürəkkəb xarakteri ilə bəşəri ideyaların təbliğçisi və mövcud ictimai siyasi şəraitlə razılaşmayan mübariz qəhrəmandır. Romantiklər obrazı hərtərəfli təsvir edirdilər. Güclü və parlaq hisslərə, ehtiraslara maraq, daxili ruhi dəyişkənlik romantik surətlərin xarakterik cizgiləridir. Onlar çox vaxt bir nəfərə qarşı yox, bütün dünyaya, bəşəriyyətə qarşı qoyulurdu. Onun bariz nümunələrindən biri də məhz Karl Moor. 1781-ci ildə Şiller əsəri tamamlayıb akademiya təqdim edir, lakin əsəri çap etdirməkdən boyu qaçırırlar. Yazıçı “Qaçaq”ın nəşrini öz hesabına həyata keçirmək məcburiyyətində qalır. Dostları onu Manheym teatrının direktoru Dalberqlə tanış edirlər. Dalberq əsəri bəyənsə də, müəllifdən bəzi səhnələri çıxarmağı, inqilabi söz və ifadələri başqalarıyla əvəz etməyi tələb edir. Şiller müəyyən güzəştlərə getsə də əsəri dəyişməmiş. “Qaçaq” 1781-ci ildə Manheyimdə tamaşaya qoyulduqdan sonra yazıçını hərbi tribunala verirlər. Şillerdən bundan belə yazmamaq tələb olunur. Təzyiqlərə dözməyən yazıçı 1783-

cü ildə Ştutqartdan gedir. Daha sonra dünya dramaturgiyasının şedevrləri sayılan “Fiesko”, “Məkr və məhəbbət”, “Orlean qızı”, “Mariya Stüart” əsərlərini qələmə alır. Ömrünün son günlərini Şiller Veymarda keçirir. Burda yaxın dostu Göte ilə birgə Almaniyanın aparıcı teatrlarından biri olan Veymar teatrını yaradır. 1805-ci ildə, 45 yaşlı yazıçı vərəmdən dünyasını dəyişir. Dünya ədəbiyyat tarixində Şiller insanların dostu, kimsəsizlərin müdafiəçisi kimi şöhrət qazanıb. Yaradıcılığı boyu məzlum kütlənin mənafeyindən çıxış edib, ədalətsizliyə, həyat həqiqətlərinə biganə qalmayıb. Bu səbəbdən də hakim təbəqənin tənqidinə tuş gəlib. Ən böyük etiraza isə sözsüz ki, “Qaçaqqlar” dramı məruz qalıb.

6. Şnabelin “Felzenburq adası” utopik romanı.

Şnabelin (1699-1750-ci illər) “Felzenburq adası” utopik romanında iki xətt kəşifir: Mənəvi cəhətdən sağlam insanların təbiətin qoynundakı həyatın poetik təsviri ilə eybəcərlikləri feodal quruluşunun eybəcərliklərinin sərt tənqidi. Bu roman XVIII əsrdə geniş yayılmış, Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” əsəri mövzusunda yazılmış “robinzonada”larından biri idi. Əsər hissə-hissə 1731-1743-cü illər ərzində yazılmışdır. Ümumiyyətlə, İohann Qotfrid Şnabelin tərcümeyi halı hərtərəfli öyrənilməmişdir. Feldşer və bərbər kimi gəaliyyət göstərmiş yazıçı gəncliyində orduda xidmət etmişdir. 1741-ci ildən sonrakı həyatı haqqında ətraflı məlumat yoxdur. Romanda ingilis Konkordiya ilə alman Albert Yulies gəminin batmasından sonra kimsəsiz adaya düşürlər, evlənib, böyük bir insan koloniyasını yaradırlar. Dəniz bu adanın sakinlərinə çox şey bəxş edir, yemək-işmək, hətta gələcəkdə oğlan və qızlarını evləndirmək üçün əks cinsin nümayəndələrini. Zaman keçdikcə ada sakinləri öz utopik cəmiyyətini yaradırlar. Öz təsərrüfatı, donanması olan ada hətta yeni sakinlərini cəlb edilməsi üçün Almaniya agentlər də göndərir. Adada patriarxal cəmiyyət quruluşunu idealizə edən Şnabel əslində satirik dillə Almaniya mövcud olan dövlət sistemini tənqid edirdi.

7. Vinkelmanın (1717-1768) estetik nəzəriyyəsi.

"Qədim incəsənət tarixi" kitabının müəllifi İohan Vinkelman söz sənətindən, yaradıcılıqda fikrin və gözəlliyin təzahüründən müli-tarixi və spesifik yaradıcılıq kimi danışırdı. Vinkelman fəlsəfəsini, bədii estetik görüşləri və konsepsiyasını bəşəriyyətin ədəbiyyat tarixini öyrənməyə, ümumi ədəbiyyat tarixi yaratmağa yönəldirdi. O, yaradıcılıqda gərəkliyin rəngbərəngliyini axtarır və bildirirdi ki, incəsənət dünyagörüşə, fikir, düşüncə, mənəviyyat və psixologiyaya təsir göstərməli, insanda arzu və inam oyatmalı, onu gözəlliyə, həyatı hərtərəfli duymağa istiqamətləndirməlidir. Bədii təsir və gözəllik Herderlə Helvetsinin əsərlərində də qanunauyğunluqdur, təsvirdə duyulan, hiss olunan, təzə meyl, həvəs və arzu oyadan amildir. "Qədim incəsənət tarixi" kitabında İohan Vinkelman antik incəsənətin inkişaf müxtəliflik və zəngiliyin, tarixi-ictimai səbəblərini açmağa,

xalqlara mükəmməl yunan bədii modelini - ədəbi ənənə və təcrübəsini ümumiləşmiş şəkildə göstərməyə çahşırdı. Vingelman qədimi Yunanıstanda incəsənətin inkişafını dövrlə, ictimai-siyasi şəraitlə, I ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq fəaliyyəti və xalqın ədəbiyyatı duyması və qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirirdi.

8. F.Klopştok və Alman sentimentalizm ədəbiyyatının təşəkkülü.

40-ci illərdə XVIII ə alman ədəbiyyatında sentimentalizmi yaranır. Bu istiqamətin ilik inkişaf mərhələsinin əsas təmsilçisi Fridrix Qotlib Klopştokdur (Friedrich Gottlieb Klopstock, 1724-1803) O, Kvedlinburqda, dindar meşşan ailəsində anadan olub, alman Maarifçiliyi mərkəzlərinin birində, Leypsiq universitetində təhsil alıb. Miltonun "İtirilmiş cənnət" poemasının ruhunda, dini dastan janrında 20 nəğmədən ibarət "Messiada" (1748-1773) epik poemasını yazmışdır. Poemada İsa peyğəmbərin ölümü ilə bağlı məlum süjetə müraciət olunmuşdur. Poemada gərgin dramatiklikdən ziyadə sakit izzət, inanılmaz səbr və passiv-xəyalpərəst obrazı daha qabarıqdır.

9. İlk maarifçilik satirası. H.L.Liskov ilə Rabenerin satirası.

Maarifçilik əsri Almaniyada satira reformasiyalar dövründə olduğu kimi inkişaf etmədi. Əsrin 30-cu ilərində Xristian Lüdviq Liskovun (1701-1760) yalançı alimliyə, universitetlərdə elm sahəsində çalışanların xırdaçılığına, dini əhkamlar kortəbii dərkinə qarşı yönəlmiş satirik şeirləri məşhur idi. Qotlib Vilhelm Rabener (1714-1771) Liskovdan daha çox tanınırdı. Onun poeziyası daha mülayim xarakter daşıyırdı. Almanları tərbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoyan şair maarifçilik əsrinin əsas qayəsini təşkil edən "ağlı" meşşan təbəqələr tərəfindən səhv başa düşülməsinə, eqoist xarakter almasına diqqət çəkirdi.

10. Almaniyada "Şturm und draq" hərəkəti ədəbiyyatı.

Alman ədəbiyyatında 1760-ci illərin sonunda başlayıb Fransız İnkilabı illərinə qədər uzanan, xüsusilə 20-30 yaşlarında gənc yazıçıların rəhbərlik etdiyi bir ədəbi axındır. Təxminən 20 ili əhatə edən bu dövrə, həm də "Dahi dövrü" də deyilir. Adını Alman şairi Fridrix Maximilian Klingerin "Sturm und Drang" adlı dram əsərindən alan cərəyan, mükəmməl tərifini dövrün Karl Georg Bücherin sözü - "schaum auf der welle" yəni "dalğa üzərində bir köpük olmaq" cümləsindən götürürlər. İdeoloji baxımdan bu hərəkət Maarifçilik Çağının ağıl suverenliyinə qarşı bir reaksiya olaraq çıxır. Buna baxmayaraq, siyasi cəhətdən aydınlaşdırmağı

ortadan qaldırma kimi bir niyyəti yoxdur. Hərəkətin əsl dərdi Maarifçiliyin insanı tək istiqamətli bir ağıl mexanizminə çevirməsidir. Russonun "təbiətə qayıdış" ideologiyasından təsirlənərək duyğu və hisslərinə görə hərəkət edən "təbiət insanı" profilini mənimsəyir. Belə ki, onlara görə həyatın mahiyyətini Maarifçiliyin nəzərdə tutduğu kimi qanun və qaydalar deyil, yaradıcı təbiət müəyyən edir. Artıq yaşayan və yaradan bir dünya var və bu yeni dünyada Maarifçiliyin tamamilə ağıla əsaslanan meylinə yer yoxdur. Alman ədəbiyyatında yeni bir dövr başlayan bu hərəkət, artıq yalnız insan hisslərini azad etməyə yönəldir. Klassisizmi süni hesab edən və Maarifçiliyin rəşional fəlsəfəsi ilə özünü eyniləşdirə bilməyən dövr müəllifləri, belə bir dünyagörüşü ilə yola çıxaraq ədəbiyyatda özünəməxsusluğu, başqa sözlə, "özünəməxsus dahi" olmağı seçirlər. Buna baxmayaraq, hərəkətin tamamilə xarici təsirlərdən təmizlənmiş olduğunu söyləmək doğru deyil. Belə ki, Alman ədəbiyyatında bu dövrdə Fransız klassisizm təsiri azalır, İngilis ədəbiyyatının təsiri özünü göstərməyə başlayır. Əvvəlcədən müəyyən olunmuş şablonları rədd edən yazıçılar, özlərinə məxsus qəliblər və yanaşmalarla əsərlər verməyə başlayır; Çünki onlar üçün duyğular həyatın parçası olan konkret reallıqlar deməkdir. Romantiklər kimi dərd içində yox olmaq əvəzinə, dərdə çözümlər axtarırlar; Səbəb nəticə bu dövrdə qarşıya çıxan bir xüsusiyyətdir. Bu axında sənət hissi mədəniyyət üzərindən deyil, təbiət üzərindən formalaşır. Bu səbəbdən müəllifin şəxsi təbiətinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Ədəbi məhsullar, güclərin və duyğuların bir növ təzahürüdür. Buna görə də, bu əsərlərin meydana gəlməsində ən əhəmiyyətli faktor "yaşanmışlar" qəbul edilir. Dövrün bu coşğun və müstəqil, eyni zamanda duyğu yüklü halı, yazıçıların dilinə də əks olunur. Struktur olaraq bol nidalı, elliptik cümlələr diqqət çəkərkən, məzmun olaraq da hər hansısa bir sözü deməkdən çəkinməzlər. Dövrün sənət anlayışının formalaşmasında Russo, Hamannın və Herderin çox böyük rolu vardır. Digər tərəfdən, Göte, Şiller və Lenz kimi yazıçıların da təsiri inkar edilməz həqiqətdir. İnsan öz dühasına güvənməlidir və sənət əsəri də insanın bu dühasından qidalanaraq, ağıldan çox qəlbə üstünlük verərək meydana gəlməlidir. Əsas nümayəndələri: İohann Georf Hamann, İohann Qotfrid Herder, Qotfrid Oqust Burger, Yakob Lenz, Frdrix Klinger, İ.V.Höte., F.Şiller

11. Veymar klassisizmi. Veymar teatru

Veymar şəhəriAlmaniyanın klassik və ədəbi paytaxtı hesabı olunur. Dünya mədəniyyətinə zəngin dəyərlər bəxş edən Bax, Höte, Şiller və Herder kimi parlaq şəxsiyyətlər Veymarda yaşayıb-yaradıblar. Maraqlıdır ki, XVIII əsrin sonlarında Höte Veymara köçənə qədər bu şəhər Almaniyanın ziyalı təbəqəsi üçün səyahət məkanı olub. Höte və Şillerin məzarlarını, eləcə də onların arxivlərini Veymarda görmək olar. Veymar Klassisizmi (Almanca "Weimarer Klassik"), bir mədəniyyət və ədəbiyyat cərəyanıdır. Tərəfdarları romantizm, klassisizm və maarifçilik ideyalarını sintezləşdirərək yeni bir humanizm ortaya qoymağa çalışmışlar. Cərəyan, 1772-ci ildən 1805-ci ilə qədər İohann Volfqanq Göte, İohann Gottfried

Herder, Fridrix Şiller və Kristof Martin Villandı əhatə etmiş və adətən 1778-1805 – ci illər arasında Göte və Şiller üzərində intensiv xarakter almışdır. "Veymar Klassisizmi" anlayışı ilk dəfə olaraq 19-ci əsrdə formalaşmağa başlamışdır. Fransız Klassisizmi, Antik ədəbiyyatı canlandırmaq üçün, Renessansdan bu yana dünya miqyasında səylərin zirvə nöqtəsi olaraq görülmüşdür. 1715-ci ildə Günəş Kralı - XIV. Lüdovikin ölümündən sonra klassisizm özünü bu cür məsələlərdən təcrid etmək üçün cəhdləri göstərmişdir. Antik dövrə aid məsələlər, gerçəklikdən-aktuallıqdan uzaqlaşdırdığı üçün tədricən klassisizm orta əsrlərə aidlikdən, egzotiklikdən və əfsanəvilikdən təmizlənmişdir. İohann Toaçim Vinkelmann 1755-ci ildə, "Rəssamlıq və Heykəltəraşlıq sahəsində Yunan əsərlərinin imitasiyası" və 1764/67-ci illər arasında "Qədim incəsənət tarixi" adlı əsərində Antik Romada yaranan mədəniyyət və sənət üzərindəki araşdırmaları XVIII əsrə güclü təsir deib. Yunan sənətinə dair "həqiqi sadəlik, durğun ehtişam" (almanca Einfalt, stillə Größe) məzmunlu tərifləri və bu istiqamətə apardığı müşahidələr, "Alman" Klassisizminin əsasını təşkil etmişdir. Fransız Klassisizminin ehtişamı, yerini sadəliyə buraxmışdır. Alman klassisizmi burjuaziya və orta sinif xalqı arasında sərhədləri qoymaq əvəzinə vasitəçilik etməyə meyl göstərmişdir. Veymar klassisizmi də bu prinsiplərə sadıq qalmışdır. 1772-ci ildə dul hersoginya Anna Ameliyanın, iki oğlu üçün, müasir-ironik tərdə yazılmış "Der goldene Spiegel oder die Könige von Scheschian" adlı əsərin müəllifi Kristof Martin Vilandı Veymara dəvət etməsi Veymar Klassisizminin başlanğıcı hesab olunur. 1775-ci ildə Höte , 1776-cı ildə Herder Veymara gəlir.

Veymar teatrı dövrünün məşhur teatrlarından biri idi. Bu alman saray teatrı 1791-ci ildə Saksen-Veymar Böyük Hersoqluğunun paytaxtı Veymarda yaradılıb. Teatrin beşiyi başında dahi alman yazıçıları Yohann Volfqanq Höte (1791-1817-ci illər) və Fridrix Şiller (1799-1805) durublar. 1775-ci ildə Hötenin Veymara gəlişinə qədər orada yalnız həvəskar saray teatrı mövcud idi. Onun tamaşaları Veymarda 1775-ci ildə memar Hauptman tərəfindən inşa olunmuş binada göstərilirdi. Teatr fırlanan səhnə texnikası ilə təchiz olunmuşdu. 1780-ci ildə Hauptman yeni bina tikir və 1791-ci il mayın 7-də A.İfflandın "Ovçular" əsəri ilə Veymar teatrı həmin binada tamaşalar göstərməyə başlayır. Hötenin Veymar teatrina rəhbərlik etdiyi dövrdə şəhərdə altı min tamaşaçı vardı, buna baxmayaraq Veymara "Alman Afinası" deyilirdi. Teatrda dünya klassik dramaturgiyası silsiləsindən nümunələri səhnəyə çıxarmaq üçün daha çox cəhd göstərilirdi. Veymar teatrında Avropa rejissor sənətinin əsasları qoyuldu və ilk dəfə olaraq aktyor ansamblının prinsipləri həyata keçirildi. Höte hələ Veymara gəlməmişdən qabaq həvəskar aktyor kimi teatr aləmi ilə ünsiyyət bağlamışdı. Əslində teatra maraq onda hər zaman olmuşdu. Vaxtilə səyyar kukla teatrının doktor Faust haqqında göstərdiyi tamaşa onun uşaq təəssüratında güclü təsir oyatmışdı. Sonra o, yaşlılarını başına toplayaraq ev tamaşaları hazırlamaq üçün dəstə düzəltdi. Tələbələr illərində pyeslər qələmə almağa başlamışdı. Hersoq Karl Avqust tərəfindən Veymara dəvət olunan Höte həvəskar saray

teatrının tamaşalarında fəal iştirak edir. Hersoqun yay iqamətgahında göstərilən həmin tamaşalarda məşhur saray opera və dram aktrisası Korona Şryeter də iştirak edirdi. Burada Aristofan, Molyer, Qotsi, eləcə də Heynenin yazdığı pyeslər səhnəyə çıxarılırdı. Amma Veymar hersoqluğunun idarə olunması ilə əlaqədar Hötenin boynuna çoxlu inzibati vəzifələr qoyulmuşdu. Buna görə bir müddət teatrdan uzaqlaşmalı olur, yalnız bir neçə ildən sonra hersoqun təvəqqəsi ilə peşəkar teatra rəhbərliyi öhdəsinə götürür. Ona olduqca zəif bir truppa miras qalmışdı, o da həmin dəstədən cəmi dörd nəfəri saxlayır, qalan heyəti yenidən toplayır. Aktyorlarla ilk müqavilə bir il müddətinə bağlanırdı və yalnız uğurlu iş alınanda müddət uzadılırdı. Hötenin digər teatrlardan görkəmli aktyorları dəvət etmək imkanı yox idi, çünki Veymar teatrının aktyorlarının məvacibi cüzi idi. Bina isə cəmi 400 nəfər tamaşaçı tutduğundan teatrın gəlirlərini artırmağa imkan vermirdi. Ona görə də aktyorlarla işləmək və istənilən nəticəni almaq asan olsun deyə Höte truppaya gəncləri toplayırdı.

Aktyorları düçar olduqları oyun üslubundan, ətalətdən qoparmaq, onlara sənətin mahiyyətini aşılamaq məqsədilə Höte truppa üzvləri ilə fəal işləməyə başladı. Amma yeni planları, niyyətləri həyata keçirmək üçün maddi imkanlar lazım idi. Ona görə də teatrdə bəzən sadəcə gəlir əldə etmək naminə ard-arda tamaşalar göstərilirdi.

1799-cu ildə Şiller Veymarda məskunlaşdı və həmin teatra rəhbərliyi onunla bölüşdü. Onların altıillik birgə işi (Şiller vəfat edənədək) teatrın ən məhsuldar dövrü sayılır. Qarşıda duran birinci vəzifə teatrdə repertuarın yenidən qurulması idi. Repertuarın seçilməsi ilə bağlı Höte öz prinsiplərini, görüşlərini izah edərək bildirirdi ki, “mən cah-calallı dekorasiyalara və parlaq kostyumlara əhəmiyyət vermədim. Mən diqqətimi sanballı pyeslərə yönəltdim. Faciədən tutmuş farsa qədər bütün janrları qəbul edirəm. Amma hər pyesdə nəsə olmalıdır ki, insanda şəfqət hissi oyatsın. Pyes ustalıqla yazılmalı, nikbin və cazibədar olmalıdır. Bütün hallarda o, sağlam əhval-ruhiyyə oyatmalı, daxili hadisələrdə müəyyən bağlılıq olmalıdır. Birdəfəlik bilmək lazımdır ki, zəif, xəstə əhval-ruhiyyəli insanları göz yaşları tökməyə vadar edən və sentimental, eləcə də dəhşət, vahimə oyadan, xoş niyyətləri, əxlaqı təhqir edən pyeslər həmişəlik rədd edilməlidir. Mən belə əsərlərlə aktyorların və tamaşaçıların zövqünü korrılmaqdan qorxurdum”.

Veymar teatrı öz repertuarı ilə Almaniyada ad qazanmışdı. Höte Veymar teatrına rəhbərlik etdiyi 26 ildə 601 tamaşa hazırlandı. Onlardan 104 opera, 31-i zinqşpil (məzhəkəli opera), 77-si faciə, 249-u komediya, 123-ü dram, 17-si fars idi. Orta hesabla hər tamaşa cəmi səkkiz dəfə göstərilirdi. Amma elə tamaşalar vardı ki, Hötenin öz əsərləri, Şillerin “Don Karlos”, “Mariya Stüart” pyesləri kimi səhnədə daha çox duruş gətirdilər. Motsartın “Sehrlı fleyta”, “Don Juan”, “Hərəmxanadan qaçırılma” operaları hətta on dəfələrlə oynanırdı.

Amma Höte Şillerin məşhur “Məkr və məhəbbət” pyesini tamaşaya qoymurdu. Ona görə ki, bu əsər həddindən ziyadə iğtişaş oyadır. O, Şillerin “Fırtına və təzyiq” dövrünə aid digər dramlarına da belə münasibət bəsləyirdi “Vallenşteyn”in

tamaşası Şillerin Veymara gəlməsi və teatrda əməli fəaliyyətə başlaması ilə eyni dövrə düşdü. O, teatrda rejissor-pedaqoq, mühazirəçi və ədəbi iş üzrə məsləhətçi vəzifələrini yerinə yetirirdi. Bunlardan əlavə, Şiller belə hesab edirdi ki, teatr üçün yeni pyeslər yazmaq vacibdir. O, hər il teatra bir əsər verirdi. Beləliklə, “Mariya Stüart”, “Orlean qızı”, “Xilaskar gəlin”, “Vilhelm Tell” əsərləri ərsəyə gəldi. O, Veymar teatru üçün Şekspirin “Maqbet”, Rasinin “Fedra”, Qotsinin “Şahzadə Turandot” pyeslərini işlədi. Höte öz pyeslərinin Veymar teatrında tamaşaya qoyulmasına könülsüz yanaşırdı, onları səhnəyə kifayət qədər yararlı saymırdı. Bir tərəfdən o, çəkinirdi ki, belə hal başqa cür - ictimai mövqeyindən sui-istifadə kimi qəbul oluna, rəy oyada bilər. Bu üzdən onun “İfigeniya Tavridada” və “Torkvato Tasso” kimi klassik əsərləri yazıldıqdan sonra səhnələşdirilmədi. Həmin məşhur faciələri Höte yalnız XIX əsrin əvvəllərində - 1802-1807-ci illərdə tamaşaya qoydu. Höte Veymar teatrında yalnız “Eqmont” əsərinin hazırlanmasına icazə verdi. Veymar teatrının repertuarında Şekspirin pyesləri son dərəcə mühüm rol oynayırdı. Onun səhnəsində “Otello” və “Hamlet”, “Kral Lir” və “IV Henrix”, “Yuli Sezar” və “Romeo və Cülyetta” öz səhnə təcəssümünü tapmışdır. Höteni Şekspir dühası bütün ömrü boyu məftun etmişdir və öz dram əsərlərini onun tarixi xronikalarına bənzətməyə çalışmışdır. Böyük ürək, böyük düşüncə, böyük iztirab və böyük ehtiras - bütün bunlar Höteni Şekspir qəhrəmanlarının obrazlarına bağlayırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər xarici klassiklərdən ispan dramaturqu Kalderonun “Həyat bir yuxudur”, “Mətin şahzadə”, “Böyük Zenobiya” pyesləri Veymar teatrının repertuarında yer almışdı. Fransız klassiklərindən Volter, Kornel, Rasin, Molyer Höteyə doğma idi. Molyer haqqında Höte deyirdi: “Mən gənc yaşlarımdan Molyer yaradıcılığına bələdəm və onu sevirəm. Məni onun mükəmməl bədii üsulları deyil, hər şeydən əvvəl sənətkar təbiəti, həddən ziyadə zərifliyi və yüksək daxili mədəniyyəti valeh edir”. Molyerin “Xəsis” və “Meşşan dvoryanlıqda”, eləcə də Rasinin “Sid”, “Fedra”, Volterin “Zaira”, “Meropa”, “Məhəmməd” əsərləri Veymar teatrında tamaşaya qoyulmuşdu. İtaliya dramaturqlarından Qaldoni və Alfyerinin əsərləri burada səhnə əksini tapmışdı. Antik müəllifləri isə Plavt və Terensi təmsil edirdilər. Höte öz müasiri olan alman müəlliflərindən Lessinqin üç məşhur pyesini - “Minna fon Barhqelm”, “Emiliya Qalotti” və “Müdrək Natan”ı tamaşaya qoymuşdu. Öz dövrünün yeni romantik dramaturqlarına Höte kifayət qədər ehtiyatla yanaşırdı. F.Şlegel və Klaystın adları cəmi bir dəfə Veymar teatrının repertuarında göründü.

Klassik alman teatru arzusu ilə yaşayarkən Höte kompromislərə də getməyə məcbur oldu. Ovxatki belə güzəştlər sırasında 114 meşşan dramı və Şreyderin, İffandın, Kosebunun komediyaları da vardı. Nə edəsən ki, teatrın da öz qanunları var, ikinci dərəcəli əsərlər yüksək səviyyəli klassikanı sıxışdırır. Yüngül janrlar tez-tez və çox zaman tamaşaçı kütləsi qarşısında rəğbət qazanır.

Höte tamaşanın bütöv və qarışıq (sintetik) bədii vəhdət kimi anlaşılması, qavranılması üçün hədsiz dərəcədə novatorluq irəliləyişləri etdi. Veymar teatru öz ansamblı və aktyor mədəniyyəti ilə qürur duyan yeni tipli teatr idi. O zaman alman milli teatrında yaxşı nə olmuşdusa, Hötenin diqqətindən qaçmamış, gözündən yayınmamışdı. Onların hamısını öz teatrına gətirmişdi. O, Veymar teatrının

səhnəsində 13 faciə rolu ilə aktyorlara səhnədə necə yaşamağı göstərən, öyrədən İffland kimi məşhur aktyoru dəvət etmişdi. Höte üçün o, təbiətin və sənətin yaratdığı əsl nemət idi. Hötenin rejissorluq-pedaqoqluq işinin nəzəri ifadəsi onun “Aktyor üçün qaydalar” (1803) traktatında tapmışdır.

Hötenin aktyorların mədəni səviyyəsini yüksəltmək tələbi adi həyatda da öz təcəssümünü tapırdı, onun teatrında ciddi nizam-intizam vardı, o, aktyorların sərsəri həyat tərzinə qarşı mübarizə aparırdı. Onun məşqlərinə, tamaşalarına gecikmək olmazdı. Aktyorlardan yüksək əxlaqi sima tələb edirdi. Onlar ömrü boyu başa düşməli idilər ki, bədii sənət ocağında camaat qarşısında çıxış etdikləri üçün gündəlik həyat tərzlərində özlərini elə aparmalıdırlar ki, insanların ehtiramlarını qoruyub saxlamağı bacarsınlar. O, qəbahətlərinə görə aktyorları cərimələyir, hətta müvəqqəti təcridxanaya saldırır, aktrisaları isə ev dustağı etdirirdi. Bütün bu çətinliklər hər şeydən əvvəl yaradıcılıq mühitini yaxşılaşdırmaq cəhətindən mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

XIX əsrin əvvəllərində opera dram əsərlərini güclü şəkildə sıxışdırdı. Hersoqun opera tamaşalarına çoxlu pul buraxılırdı. Teatrın repertuarı ilə bağlı Hötenin hersoqla fikir ayrılığı getdikcə dərinləşdiyindən o, dəfələrlə istefa ərizəsi verdi.

1816-cı ildə “Obri iti” adlı fransız melodramı quruluşu üzərində iş başladı. Tamaşada əhliləşdirilmiş pudel rolunda aktyorlardan biri oynamaq idi. Höte vaxtilə Tanrı Dionisin şərəfinə yaradılmış müqəddəs teatrın səhnəsində itin zübur etməsinə qəti surətdə etiraz etdi. Amma etirazı hersoq tərəfindən qəbul olunmadı. Belə olan halda o, istefa ərizəsini verərək Veymarı tərk etdi. Bu dəfə istefası qəbul olundu. Höte gedəndən sonra Avropanın bu şöhrətli teatrı gözdən-nəzərdən uzaq saray teatrına çevrildi.

Hötenin Veymar teatrında apardığı islahatlar, dünya dramaturgiyasının səhnə şərhə sahəsində təcrübəsi, aktyor sənətini inkişaf etdirmək sahəsində gördüyü işlər Avropa teatr mədəniyyətinin əhəmiyyətli səhifələrini təşkil edir.

12. İohan Volfqanq Hötenin həyatı və yaradıcılığı.

Alman romantizminin dünya şöhrətli nümayəndələrindən biri İohan Volfqanq Hötedir. O, 1749-cu ildə varlı tacir ailəsində dünyaya gəlib. Uşaqlığı qayğısız və xoşbəxt keçib. Kiçik yaşlarından ədəbiyyata böyük marağı olub. Dərslərini yaxşı oxuyan Göte artıq 16 yaşında Leypsiq Universitetində təhsil almağa başlayıb. Tələbəklik illərində uğursuz məhəbbəti ona ilk pyesini, “Sevgilinin kaprizləri”ni yazmağa ilhamlandırıb. Keçirdiyi xəstəlik bir müddət Göteni təhsildən uzaq salıb. 1770-71-ci illərdə Strasburqda yarım qalmış təhsilini davam etdirib. Eyni zamanda mətbuatda da dövrünün aktual məsələlərinə aid yazıları ilə çıxış edib. 1774-cü ildə “Gənc Verterin iztirabları” romanı işıq üzünə görüb. İlk tipik romantik qəhrəman obrazı sayılan Verterin obrazını yaradıb. Romanda Şarlotta adlı xanıma ümitsiz məhəbbətlə bağlanan Verterin acıları və iztirabları təsvir olunub. Bir müddət dövlət

işlərinə və elmə başı qarışan Göte ədəbiyyatdan uzaqlaşdı. Veymarda hersoq Karl Avqustun sarayında çalışdı. 1786-88-ci illərdə İtaliyaya səyahət etdi. Yazıçı İtaliya xatirələrindən bəhs edərkən belə deyirmiş: “Romada mən özümü, əsl simamı tapdım, bu səyahət mənə çox şey qazandırdı.” Qədim sivilizasiyanın beşiyi sayılan İtaliya mədəniyyətindən ilhamlanaraq “Tavidli İfigeniya”, “Roma elegiyaları” əsərlərini qələmə alıb. 1790-cı ildə Göte digər məşhur alman yazıçısı Fridrix Şillerin “Saatlar” jurnalı ilə əməkdaşlıq etdi. Sonralar bu iki ədib dostlaşdılar. Möhkəm dostluq onların yaradıcılıqlarına, estetik dünyagörüşlərinə də təsir etdi. “Saatlar” jurnalında Göte “Vilhelm Meysterin tələbəlik illəri” əsərini və ədəbiyyata, incəsənətə dair nəzəri görüşlərini çap etdirib. Heç şübhəsiz yazıçıya dünya şöhrəti gətirən “Faust” dramıdır. Göte ömrünün demək olar ki, çox hissəsini bu əsəri yazmaqla keçirib. “Faust”u yazmağa başlayanda yazıçının 23 yaşı vardı və yalnız 1832-ci ildə, ölümünə yaxın əsəri bitirə bilib. Dramın qəhrəmanı Faustun həyatdakı prototipi gizli elmlərin araşdırıcısı sayılan kimyagər Qriqorius Sabellikusdur, ona kiçik Faust da deyirdilər. Faustla bağlı əfsanə ilk olaraq ingilis yazıçısı Kristofer Marlonun diqqətini çəkib. O, öz pyesində Faustun hekayəsindən təsirlənərək xeyir və şər arasındakı əbədi münaqişənin psixoloji şərhini verir. Marlonun əsəri qəhrəmanın lənətlənməsi və ölümü ilə nəticələnir. Götenin əsərində isə Mefistofel-şeytan obrazı meydana gəlir. Elm öyrənmək yolunda sərhəd tanımayan Faust şeytanla müqavilə bağlayır. Bir anlıq mənəvi həzz üçün o ölümə belə razı olur. Əsər Faustun həyatda öz yolunu tapmaq uğrunda apardığı mübarizələrdən və axtarışlardan bəhs edir. Ömrünün son illərində də Göte yaradıcılıqla məşğul olur. “Poeziya və həqiqət” avtobioqrafik əsərini, “Vilhelm Meysterin ibadət illəri” romanını bitirir.

13. İohann Qottfrid Herder (1744-1803)

XVII əsrdə Qərbi Avropada elmin inkişaf səviyyəsi sosioloji tədqiqatlarda ictimai hadisələrə proses kimi (dəyişmədə, inkişafda və dinamikada olan faktlar kimi) yanaşmağa imkan vermirdi. XVIII əsr ərzində Qərbi Avropada maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələri (xüsusilə Mari Fransua Arue-Volter və Johann Qottfrid Herder) tərəfindən ümumdünya tarixinin universal təcrübələri yaradıldı. Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri, varisliyi problemləri qaldırıldı. Bu sahədə Johann Qottfrid Herderin (1744-1803) rolu böyük idi. Onun “Bəşəriyyət tarixinin fəlsəfəsinə dair ideyalar” (1784-1791) adlı əsərində bəşəriyyətin bütün tarixi inkişaf yolunu nəzəri cəhətdən təhlil etmək cəhdi göstərildi. Y. Herder hesab edirdi ki, tarixi inkişaf prosesinin başlıca mənbəyi mədəniyyətdir. Herder tarix elminin əsas vəzifəsini mədəniyyətin tədqiq olunmasında görürdü. O, dini və mənəvi yaradıcılığın bütün növlərini, insanların təsərrüfat fəaliyyətini, ictimai münasibətləri mədəniyyətin başlıca elementləri kimi tədqiq edirdi. Y. Herder qədim Şərq xalqlarının əski dövrlərdə yüksək mədəniyyətə

malik olduqlarını sübut edir və etiraf edirdi ki, elmi biliklərin, astronomiyanın ilk elementləri məhz Şərqi ölkələrində yaranmışdır. O, ərəb (müsəlman) mədəniyyətinin Qərbi Avropa mədəniyyətinə böyük təsirini xüsusilə qeyd edirdi. Herder mədəniyyətin inkişafının başlıca əsasının şəhərlərdə olduğunu göstərirdi.

Morungendə anadan olmuş, Köniqsberqdə təhsil almış, «Şimal sehrkarı» adlandırılan Kantın mühazirələrinə qulaq asmışdır. Elmi, fəlsəfi və bədii ədəbiyyatla mükəmməl tanış olmuşdur. 1764-86-cı illərdə bir sıra əsərlərini yaratmış («Tənqidi meşə», «Dinin mənsəyi haqqında», «Şekspir haqqında» və s), sonra Parisə səyahət etmişdir. Qayıtdıqdan sonra bir müddət Byukeburq sarayında məsləhətçi işləmişdir. Həmin illərdə incəsənət, ədəbiyyat, estetikə, din və s. mövzularda bir sıra əsərlər yazıb dövrün ədəbi və fəlsəfi mübahisələrində fəal iştirak etmişdir. Xüsusilə «Tövrət»in elmi və tarixi aspektlərinə aid maraqlı əsərlər çap etdirmişdir. («Bəşər cinsinin ən qədim sənədi», «Bəşər tarixinin daha bir fəlsəfəsi»).

Maarifçilərin bir sıra nümayəndələri ilə kəskin diskussiyalara girib onların acı və kəskin hücumlarına eləcə kəskin cavablar yazmışdır. 1776-cı ildə Hötenin təsiri ilə Veymara dəvət olunub ömrünün ən məhsuldar illərini burada yaşamışdır. Spinozanın müdafiəsinə həsr olunan «Allah» adlı traktatında panteist ideyalar obrazlı ifadələrlə öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə Münhen akademiyasının mükafatına layiq görülmüşdür. Höte ilə ailəvi yaxınlığı onun yaradıcılığına müsbət təsir göstərmiş və 1784-1791-ci illərdə O, özünün «Bəşər tarixinin fəlsəfi ideyaları» adlı şah əsərini yaratmışdır. 1788-89-cu illərdə İtaliyaya səfər etmiş, bu səfər ona xeyli dinclik və istirahət bəxş etmişdir. Kəskin böyrək xəstəliyinə baxmayaraq yaradıcılıqla intensiv surətdə məşğul olmaqda davam etmiş, bəzən qərribə və hətta gözlənilməz əsərlər yazmışdır. Belələrinə aid Kant əleyhinə yazılmış «Təmiz idrakın tənqidinin metatənqidi», «Kalliqona» adlı əsərlərini misal göstərmək olar. Xüsusilə Kant estetikasına qarşı kəskin hücumlar, etmiş, 1801-1803-cü illərdə nəşr olunan altı hissəli «Adrasteya» əsərində isə Höte və Şiller poeziyasını tənqid atəşinə tutmuşdur (əlbəttə işarələr və dolaylı ifadələrlə).

Ömrünün son saatlarına qədər yaradıcılıq işini davam etdirən Herder Axen və Egerdrunner şəhərlərində müalicə olunsa da, 1803-cü ildə vəfat etmiş, başdaşında yalnız «İşıq, məhəbbət, həyat» sözləri həkk olunmuşdur. 1805-1830-cu illərdə isə külliyyatının 60 cildliyi nəşr olunmuşdur. Əsərləri bir sıra ziddiyyətlərinə və bəzilərinin köhnəməsinə baxmayaraq yüksək ilhamla yazılıb müəllifinin ruhi qüdrətini ifadə etməkdədir.

Herderin «Bəşər tarixinin fəlsəfi ideyaları» əsəri fikirlərinin əlvanlığı və orijinallığı ilə seçilib öz dərin məna çalarları ilə bu gün də aktualdır. Əsərdə kainat və bəşəriyyətin möhtəşəm bir tablosu əks edilir Əzəli bir qanuna tabe olaraq yer kürəsinin, kainatda, ulduzlar arasında bir ulduz mövqeyində olduğundan başlayaraq planetimizin quruluşundan, üzvi və qeyri-üzvi təbiətdən, mədənlərdən, bitkilərdən, heyvanlardan insana doğru yüksəlmək üzrə bəşəriyyətin təşkilindən, mahiyyətindən, insanı əhatə edən təbiətə olan bağlılığından, ilk bəşər fikrinin

başlanğıcından, mədəniyyətinin inkişaf etdiyi qövmlərdən bəhs edir və qeyd edir ki, iç Asiyada nüvelənən ilk mədəniyyət Ön Asiyada kiçik uşaqlıq, Aralıq Dənizi sahillərində Misirdə uşaqlıq, Yunanıstanda gənclik, Romada kişilik şəklində inkişaf etmiş, Avropa Orta çağına çatmışdır. Filosof xalqların qüdrətinin və tənəzzülünün səbəblərini çox zaman coğrafi şəraitlə bağlı olması ilə izah edərək bir çox filosofları qabaqlamışdır. Xüsusilə Höte və Hegel üzərində təsiri açıq-aşkar hiss edilir.

14. Kristof Qeorq Lixtenberq (1742-1799) və aforizmləri

17 uşaqlı bir ailənin sonuncu övladı olaraq dünyaya gələn K.Q.Lixtenberq uşaqlıqda yaşadığı bir qəza nəticəsində donqar qaldmışdı. Keşiş olan atasının Darmstadt şəhərinə vaiz təyin edilməsindən sonra kənddən şəhərə köçmüş, ədəbiyyat, musiqi, riyaziyyat, fizika, astronomiya kimi sahələrə maraq ona, 1752-ci ildə həyatını itirən atasından keçmişdir. 1752-ci ildə təhsil almağa başladığı liseydə ədəbiyyat və riyaziyyatla bağlı araşdırmalar aparmışdı. Dövlət dəstəyi ilə, 1763-ci ildə girdiyi Göttingen Universitetindəki təhsilini 1767-ci ildə bitirib. 1770-ci ildə eyni universitetdə dosent vəzifəsində işləməyə başladı. Hannover başda olmaq üzrə bəzi şəhərlərin ölçülməsində iştirak etməklə yanaşı, fəlsəfə, təbiət, elm mövzusunda tədqiqatlar aparıb, yazılar yazdı. 1774-ci ildə "Göttingen Elmlər Topluluğuna" daxil oldu. 1780-ci ildə köməkçisi 16 yaşlı Mariya Dorothea Stechard ilə birlikdə yaşamağa başladı. 1782-də Mariyanın ölümünün ardından iki il sonra yenə köməkçisi Margaret Kellnerlə yaşamağa başladı və 1788-ci ildən üç il sonra yaşadığı ağır bir narahatlıq nəticəsi, uşaqlarını və uşaqlarının anasını çətin durumda buraxmamaq üçün Kellner ilə evləndi. İngiltərəyə iki dəfə səfər etdikdən sonra universitetdə professor vəzifəsinə yüksəlib. Bu prosesdə həyata keçirdiyi elmi işlər nəticəsində havadakı elektriki ölçərək öz adı ilə məlum olan bir elektrik formasını kəşf etdi, hidrogenin havadan daha yüngül olduğunu tapdı. Müxtəlif kitablar yazdı. Yaşadığı xəstəliklərdən təsirlənərək qapalı həyat sürməyə başlayan Qeorq Lixtenberq, tutduğu sətəlcəm xəstəliyi səbəbindən 1799-cü ildə dünyasını dəyişib. 1777-ci ildə bir jurnal çıxarıb, 22 il ardıcıl olaraq Cib Təqvimi adlı bu dərgi üçün bir çox yazı yazdı. Fizionomiya ilə bağlı tədqiqatlarda Lixtenberq, 1793-cü ildə, Londondakı "Royal Society"yə, 1795-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyasına üzv seçildi. Lixtenberq öz aforizmləri ilə məşhurdur. Aforizmlər və ya kəlamlar istər Şərq, istərsə də Qərb intellektual yaradıcılığında geniş yayılmış, insanlar tərəfindən həmişə istinad edilən yaradıcılıq növüdür. Xalq hikməti kimi, aforizmlər də insanların həyat təcrübəsinin məntiqi ümumiləşdirilməsindən daha çox, hissi yaşantıların obrazlı ifadəsinə uyğun gəlir. Aforizmdə fikir qapanır. Fikrin gözəlliyi ilə deyilişin gözəlliyi bir-birini tamamlayır. Lakin ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində oturub məhz aforizm yazmaqla məşğul olan çox az ədiblər göstərmək olar: "Bunların ən parlaq nümayəndələri

Monten və Lixtenberq hesab olunur. Blez Paskalın da məhz aforizm janrına uyğun gələn müdrik fikirləri çoxdur. Lixtenberqin bəzi aforizmləri:

İşini ciddi bir sifətlə edən insanın məntiqli olduğunu zənn edən çox insan var.

Müdrikliyin ilk addımı hər şeyi analiz etməkdir, son addımı da bunları olduğu kimi qəbul etməkdir.

Bir çox insanda, bir şeyə qarşı inancsızlıq, bir başqa şeyə kor-koranə inanışdan doğulur.

Bir şeyin tam tərsini etmək də bir növ təqliddir.

Əvvəllər elmin sərhədləri olan yer indi onun mərkəzidir.

Əlbəttə, mən deyə bilmərəm ki, hər şey başqa cür olsa, hər şey yaxşı olacaq, ancaq deyə bilərəm ki, hər şey yaxşı olsa, hər şey başqa cür olacaq.

Çoxbilmişlik nadanlığın ən pis növüdür.

15. ABŞ ədəbiyyatının formalaşması. Maarifçilik ənənələri.

Böyük coğrafi kəşflərin ən mühüm nailiyyətlərindən biri də Amerika qitəsinin dünyaya açılmasıdır. Məlum olduğu kimi ispan səyyahı X.Kolumb 1492-ci ildə Amerika qitəsinin kəşf etsə də buranın Hindistan hesab etmiş yeni qitə kəşf etdiyini bilməmişdir. Florensiyada dəniz səyyahı Ameriqo Vespuççi 1499-1504-cü illərdə Cənubi Amerikanı kəşf etmiş və buranı Yeni Dünya adlandırmışdır. Qitə 1507-ci ildən etibarən onun şərəfinə Amerika adlandırılmağa başlamışdı.XVI əsrdən etibarən İspaniya, Fransa, İngiltərə və Niderland dövlətləri tərəfindən Şimali Amerikanın məskunlaşmasına, burada koloniyalar yaradılmasına başlandı. Şimali Amerikada ilk daimi ingilis yaşayış məskəni 1607-ci ildə Ceyms çayı sahillərində meydana gəlmiş gələcək Virjiniya ştatı idi. 1620-cı ildə Kod burnunda “May çiçəyi” adlı ingilis gəmisi İngiltərədən qalmış puritanların ilk qrupunu sahilə çıxardı. Puritanlar Yeni Plimut məskəninin əsasını qoydular.Tədricən Atlantik okeanı sahillərində 13 ingilis koloniyası meydana gəldi.

Koloniyaçılar özləri ilə buraya burjua münasibətləri gətirmişdilər. Şimal koloniyalarında burjua münasibətləri, cənub koloniyalarında isə feodal münasibətləri aparıcı rol oynayırdı. Amerikanın həqiqi sakinləri olan irokez və alqonkin qəbilələri (cəmi 200 min nəfərə yaxın) sıxışdırılırdı. Ucuz işçi qüvvəsi kimi zənci kölələrdən istifadə olunurdu. Zəncilərin qitəyə gətirilməsi 1619-cu ildən başlanmış və sonralar olduqca sürətlənmişdi. Koloniyaların idarə edilməsi demək olar ki, ingilis kralı tərəfindən həyata keçirilirdi. O koloniyaların çoxuna qubernatorlar təyin edirdi ki, bütün icra və məhkəmə hakimiyyəti onların əlində olurdu

Artıq XVIII əsrin ortaları üçün kolonistlərin əksəriyyəti özünü amerikalı hesab edirdi. Burjua inqilabı ərəfəsində amerikalı maarifçiliyi ideyaları geniş yayılmışdı. Bu maarifçilik ingilis və fransız maarifçiliyi ideyalarının təsiri altında formalaşmışdı. Amerikan maarifçiliyinin başlıca postulatı tibbi hüquqlar və ictimai saziş nəzəriyyələri idi ki, bu nəzəriyyələr koloniyaların müstəqilliyinə haqq qazandırırdı.

Amerikalı maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələri Bencamin Franklin (1706-1790), Tomas Ceferson (1743-1826) və Tomas Peyn (1737-1809) idilər. B.Franklin maarifçi – filosof, siyasətçi və iqtisadçı idi. O, yaranmaqda olan cəmiyyətin fərdiyyətçiliyə əsaslanan əxlaq kodeksini əsaslandırılmış, qul əməyini pisləmişdi. T.Ceferson və T.Peynin maarifçilik ideyaları isə inqilab illərində parlamışdı.

XVIII əsrin ortaları üçün Amerikan maarifçiliyi bazasında formalaşan milli mənlilik şüuru, düşüncəsi, milli özünü təsdiq problemi qitədə müstəqillik hərəkatının başlanmasına təkan verdi. Amerikan koloniyalarının milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişində əsası XVIII yüzilliyin ortalarında qoyulmuş “azadlıq oğulları” təşkilatının əhəmiyyəti böyük oldu.

Koloniyaların müstəqillik hərəkatı öz başlanğıcını 1776-cı ilin əvvəllərində yazılmış və müəllifi Tomas Peyn olan “Sağlam düşüncə” intibahnaməsindən (pamflet) başlanır. İntibahnamədə deyilir: “Artıq müzakirələr dövrü sona çatmışdır. Silah sonuncu vasitə kimi koloniyalarla İngiltərə arasında yaranmış mübahisəni həll etməlidir.” Tomas Peyn çıxış yolunu müstəqil respublikanın yaradılmasında görürdü. Elə bir respublika ki, insanların təbii hüquqlarının müqəddəsliyi üzərində qurulmalı idi. Məhz belə şəraitdə II kontinental konqres 1776-cı il iyulun 4-də Tomas Ceffersonun hazırladığı “İstiqlaliyyət bəyannaməsi”ni elan etdi. Bəyannamə 13 ingilis koloniyasının metropoliyadan ayrılmasını və sərbəst ştatlarda “ABŞ” adı altında vahid respublikada birləşməsinə elan edirdi.